

DET CIVILISERADE, PROTESTANTISKA OCH NYKTRA EUROPA

OM NYKTERHETSTANKENS SPRIDNING I DET TIDIGA 1800-TALET SVERIGE

Som skäl till dagens förändrade dryckesvanor framhålls ofta den europeiska integrationen. EU har på ett institutionellt plan lett till förändringar av det svenska vin- och spritmonopolet. På ett kulturellt plan har nya attityder också vuxit fram. Idag pratar man om "kontinentala" vanor och syftar då ofta på en mer avslappnad inställning till vin, öl och brända drycker. Under det tidiga 1800-talet utsattes vår dryckeskultur också för påverkan utifrån. Även då var Europa ett centralt koncept. Till skillnad från idag var dock nykterhet en bärande tanke när det gällde att definiera vad som var europeiskt.

Det tidiga 1800-talets svenska nykterhetsrörelse ingick i ett större civilisatoriskt projekt som växte fram i svallvågorna av den europeiska expansionen och den samtida religiösa väckelsen. Europa, eller i alla fall Nordeuropa, kom att associeras med föreställningar om civilisation, protestantism och nykterhet. Det är mot bakgrund av denna globala process som jag i den här artikeln kommer att diskutera tillkomsten

av den tidiga svenska nykterhetsrörelsen och den ideologiska geografi som återfinns där.¹

Med ideologisk geografi syftar jag på de värderingar som knöts till geografiska landområden.² Mest känt idag är kanske hur Orienten skapades. Orienten är en ganska vag geografisk beteckning som täcker ett område från Marocko i väst till Kina i öst. I sin analys av orientalism, studiet av Orienten i Europa, har Edward Said visat att detta landområde kom att associeras med en rad mer eller mindre nedsättande föreställningar. Orienten fick representera det förgångna, det var passivt och sexuellt tillgängligt.³ Utifrån det här perspektivet säger bilden av Orienten mer om européernas föreställningar om sig själva än om de verkliga folken och kulturen. Européerna identifierade sig själva med utveckling, aktivitet och en högre form av moral. Bilden av Orienten innehöll sådant som Europa inte var, bilden av orientalen blev med andra ord bilden av *den Andra*.

Said analyserar konstruerandet av begreppet Orienten mot bakgrund av

den europeiska expansionen, framför allt i relation till Frankrikes och Storbritanniens koloniala verksamhet från 1700-talet och framåt. Bilden av Orienten i den här kontexten hjälpte till att legitimera kolonialismen. Men det fanns också andra medel med vars hjälp man kunde motivera kolonialism eller skapa en europeisk identitet. I den här artikeln ska jag visa på hur nykterhetsrörelsen i Sverige kom att bidra till föreställningar om européer, den europeiska expansionen och *de Andra*.

Det tidiga 1800-talets svenska nykterhetsorganisationer var i stor utsträckning kopier av de anglo-amerikanska nykterhetssällskap som hade vuxit fram i en protestantisk evangelikal miljö. Nykterhetssällskapen var inte unika fenomen i det här sammanhanget. Samma personer som stod bakom den tidiga brittiska nykterhetsrörelsen i London var ofta engagerade i till exempel missions-, skol-, bibel-, traktat- och antislaverisällskap.⁴ Gemensamt för dessa sällskap var att de verkade för individens frälsning. De arbetade enligt föreställningen att alla människor hade en själ som kunde frälsas och att den personliga frälsningen var en förutsättning för det eviga livet. Och det var bråttom, sekelskiftet 1800 var färgat av starka övertygelser om att Guds återkomst var nära.⁵ Det gällde att rädda så många själar som möjligt. För de evangelikalt sinnade grupperna i Storbritannien och Amerika innebar den europeiska och framför allt den brittiska expansionen en möjlighet att nå allt fler. Här kommer nykterhetstanken in i bilden. Spritmissbruk liksom slaveri och analfabetism hindrade människor från att frälsas. Därför inkorporerades nykterhetstanken av missionärer, engagerade i såväl yttre som inre mission.

De teologiska tankegångarna var inte allenarådande. Evangelikalisk teologi kombinerades med teorier om civilisation och progression som tillsammans förklarade och legitimerade Europas makt och expansion. Utveckling var likställt med civilisation och förfining. Kristendomen var civilisationens motor, Europa vittnade om dess effekt. Här hade man nått längst, därtill var man även mäktigast. Genom att sprida kristendom utanför Europa skulle man inte bara frälsa själar, man skulle även påskynda civilisation, utveckling och framsteg.⁶

Det europeiska civiliserade, protestantiska och nyktra Vi, som står i förgrunden i den här artikeln, var en identitet som kunde återfinnas bland de brittiska evangelikala sällskapen, däribland de tidiga nykterhetssällskapen, vilka i större eller mindre utsträckning var globalt engagerade. Intressant att notera är att man i Sverige i hög grad kom att påverkas av framför allt de brittiska sällskapen, trots att Sverige (med undantag av S:t Barthelomy, klippön i Västindien) inte hade några kolonier. Innan jag diskuterar den ideologiska geografi som återfinns i den tidiga svenska nykterhetsrörelsen är det nödvändigt att titta närmare på hur Sverige kom att influeras av Storbritannien.

ANGLO-AMERIKANSK KAMPANJ OCH SVENSK RESPONS

År 1837 grundades Svenska Nykterhetssällskapet. Det var ett i raden av svenska sällskap vilka var organiserade efter brittiska och amerikanska förebilder. Inte bara det, många av dessa sällskap var i själva verket initierade av agenter på uppdrag av brittiska och ibland amerikanska sällskap.

Under 1800-talets första hälft reste en strid ström av brittiska och amerikanska missionärer, filantroper och världsförbättrare till det kontinentala Europa och Sverige. Utvecklingen kan sägas ha tagit sin början 1805 då två skotska missionärer, John Paterson och Ebenezer Henderson, satte kurs mot Indien. På grund av olika omständigheter var de tvungna att ta vägen via Köpenhamn. Väl där upptäckte skottarna att de missat den anknyttande båten. Samtidigt utbröt konflikter i den församling i Edinburgh som sänt ut dem, vilket gjorde den ursprungliga missionsplanen alltmer orealistisk. Lämpligt nog fann Paterson och Henderson tillräcklig sysselsättning i Skandinavien: "We piety the inhabitants of Bengal and Othatheite because they worship idols, but what better are Europeans who worship no God?"⁷ Skottarnas missionsfält omdefinierades, istället för Indien kom Nordeuropa, däribland Sverige att bli deras nya arbetsområde. Skottarnas missionsverksamhet var begränsad av den rådande lagstiftningen vilken begränsade svenskarnas religionsfrihet. Man kunde inte predika, däremot var fältet öppet för mera indirekta sätt att frälsa folk, framför allt genom traktat- och bibelspridning. Man kom också att vara instrument för organiserandet av de två första svenska sällskapen bildade efter brittiska förebilder: Evangeliska sällskapet och Svenska bibelsällskapet. Dessa två sällskap var modellerade efter Religious Tract Society och British and Foreign Bible Society i London, vilka också bidrog med relativt stora summor för att sätta igång och upprätthålla de svenska sällskapen och deras verksamhet.⁸

Samma utveckling upprepade sig. Brittiska sällskap som London Missionary Society, British and Foreign School Society, British and Foreign

Temperance Society och British and Foreign Anti-Slavery Society kom att skicka representanter och bistå med medel för att etablera motsvarande svenska sällskap. Under 1830-talet intensifierades influenserna utifrån, inte minst i nykterhetsfrågan. Det hade att göra med metodistmissionären George Scotts ankomst till Stockholm. Scott bosatte sig permanent i Stockholm. På så sätt kom han att utgöra en central kontaktpunkt för de utåtriktade brittiska och amerikanska sällskapen. Inte minst viktigt var Scotts kontakt med den amerikanske nykterhetspredikanten Robert Baird som kom till Sverige första gången 1836. Scott och Baird samarbetade inte bara i Sverige. Baird inbjöd Scott till Amerika där han samlade medel för att finansiera utökade aktiviteter i Sverige.⁹

Det är svårt att karakterisera den verksamhet som de anglo-amerikanska organisationerna och deras företrädare bedrev i Sverige. Klart är att man var influerad av såväl yttre som inre missionsverksamhet. Man såg svenskarna både som *objekt*, vilka likt "hedningarna" behövde frälsas, och som *allierade*, som potentiella partners i en panprotestantisk europeisk missionsverksamhet, riktad mot den ickekristna världen.

Samtidigt är det viktigt att poängtera att man i Sverige var väldigt mottaglig för de brittiska influenserna. Även om Sverige knappt hade några kolonier, och trots att man i ekonomiskt och industriellt hänseende skiljde sig från Storbritannien, införlivades man ändå i en diskussion där modernisering och civilisation var de stora temana. Och detta satte sina spår, kanske mest märkbart i bildandet av Svenska Missions-sällskapet 1835, vars syfte var att stödja och organisera "Protestantiska lärans utbredande bland Hedningarne".¹⁰

Det är också viktigt att poängtera hur de sociopolitiska förutsättningarna för och dynamiken i utvecklingen skiljde sig åt i Storbritannien och Sverige. Drivande i den brittiska utvecklingen var en fri- eller lågkyrkligt engagerad medelklass med starka politiska ambitioner. Organiserandet av den yttre och inre missionen, riktad mot ”hedningar” i kolonierna respektive arbetarklassen i Storbritannien, var ett sätt för dem att vinna respekt och politiskt spelrum.¹¹ Det var samma grupper som vände sig mot Sverige. Här däremot var det framför allt en av sen-upplysning präglad elit, ämbetsmän i samarbete med kyrkans män, som absorberade de brittiska influenserna. Till skillnad från i Storbritannien var denna grupp väletablerad och mäktig, i alla fall vid 1800-talets ingång. Över tid förändrades dock scenariot. Som en trojansk häst kom de brittiska organisationsformerna, speciellt missions- och nykterhets-sällskapen, att erbjuda politiskt handlingsutrymme åt väckta lokala grupper. Hos den inledningsvis positivt inställda överhögheten i Stockholm växte avogheten allt eftersom småfolket började göra nykterheten och den vidhäftade anglo-amerikanska evangelikalismen till sin egen.¹² Sammantaget kom de brittiska idéerna att bli en resurs för framför allt den senare gruppen, vilken, i ett längre tidsperspektiv, kan sägas bilda förtrupp till det sena 1800-talets folkrörelser.¹³

VI OCH DE ANDRA

De anglo-amerikanska influenserna satte inte endast institutionella spår. I svallvågorna efter dem spreds också ett nytt sätt att se på världen som i hög grad var färgat av den europeiska och framför allt den brittiska expansionen.

Denna nya världsbild kan studeras i de årsrapporter och tidningar som de svenska sällskapen publicerade. Hur såg då denna världsbild ut?

Först och främst var den präglad av den europeiska expansionen och uppdelningen av världen i en kristen och en hednisk del. Kolonisering och handel var medel med vars hjälp civiliseringen av den hedniska världen kunde ta fart. Storbritannien tillskrevs rollen som världens frälsare i den här kontexten. Det brittiska kolonialväldet vittnade om att britererna var Guds utvalda folk.

Med detta är inte sagt att Europas möte med omvärlden alltid beskrevs i positiva ordalag. Slaveri och slavhandel var ett mörkt område, superi ett annat. Mitt svenska material innehåller flera anekdoter, om hur arma infödingar gjorts bekanta med rusdrycker av ”upplysta” men ”ogudaktige” européer, vilka sedan kunnat förtrycka dessa stackare. Sensmoralen i dessa berättelser är dock att räddningen, i form av nykterhetssällskap organiserade av rättsinnade européer, skulle bistå och i viss mån kompensera hedningarna för de olyckor som mötet med västerlandet hade åsamkat dem.¹⁴

Att Sverige i det här fallet, med undantag av den lilla klippön i Västindien, inte hade några kolonier gör det intressant att fråga sig i vilken grad ett specifikt svenskt perspektiv på den europeiska kolonialismen återfinns i materialet. I sitt tal vid Svenska Nykterhetssällskapets årsmöte 1842 fällde dess ordförande, August von Hartmansdorff följande kommentar om opiumkriget:

Med förwåning ser man det Europeiska folk, som inom sig gjort mest för Nykterhetens förkofran, bekriga ett Asiatickt för orsaker, bland hwilkas, såsom den förenämsta, uppgifwes en rusgifwande

varas afsättning. Om företaget lyckas: så skall ett hittills för Europas bildning otillgängligt land öppnas för henne, och med detsamma för den sanna hyfsningens föreslagare, Nykterheten. Motsatsen af krigets anledning skall då blifwa dess slutföljd. Försynens vägar äro outransakliga.¹⁵

Även om slutsatsen egentligen inte är en kritik av den europeiska kolonialismen visar kommentaren att man uppmärksammat ambivalensen i Storbritanniens förhållningssätt till Kina. Denna dubbelhet förklarade man i sin tur med hjälp av ekonomi och religion. När de nya marknaderna i Kina skulle öppna sig skulle Europas bildning, hyfs och nykterhet spridas i alla fall, så slutet gott allting gott. Det senare var Guds försyn.

Krymper vi perspektivet en aning så är det möjligt att hitta ett mer specifikt svenskt perspektiv på omvärlden. Det är uppenbart att bildandet av sällskap i sig var associerat med att tillhöra den civiliserade delen av omvärlden. I samband med att Svenska Missionssällskapet bildades skrev man till exempel att liknande sällskap fanns i ”de flesta andra civiliserade Länder” men att de hittills saknats i Sverige.¹⁶

Svenskarna identifierade sig i den här kontexten med briterne. Så här lät det i August von Hartmansdorffs tal vid Svenska Nykterhetssällskapets årsmöte 1843:

Likasom den enskildte, genom sitt efterdöme och sina bemödanden, werkar på anhöriga och medborgare så werkar hwarje folk, genom dess företag på sina stamförwänder och öfriga medlemmar i staternas stora samfund. Det är inom den Germaniska folkstammen, ej blott i hans hufwudort Tyskland, utan fastmera

i hans aflägsna hemwist i Amerika, Stora Brittannien och den Skandinaviska halfön, som Nykterhetssaken haft sina ifrigaste förfäktare och gjort de största framstegen.¹⁷

Vad von Hartmansdorff försökte göra här var att etablera en föreställning om en germansk samhörighet som inneslöt Tyskland, Skandinavien, Storbritannien och Amerika. Nykterheten var tillsammans med det germanska rasursprunget den gemensamma nämnaren för dessa stater. På motsvarande sätt kom man att framhålla Norden som kontrast till Ryssland. I nykterhetstidningen *Fosterlandsvännen* 1845 låter det på följande sätt:

Sedan asarnas tid har aldrig barbarismen varit inhemska i Norden; supsedan vittnar om sitt barbariska ursprung ifrån Ryssland eller Asiens stäpper; vare det då icke tid att återförvisa den till sitt rätta fosterland ifrån länder, där den aldrig bort få insteg.¹⁸

Det var inte bara grannen i öster som fick en släng av slev. Nykterhetssällskapen liksom bibel-, traktat-, skol-, antislaveri- och missionssällskapen var i hög grad protestantiska projekt. Även om nykterhetsrörelsens framgångar på det katolska Irland kom att rapporteras om i Svenska Nykterhetssällskapets årsberättelser och tidningar så dominerade en negativ bild av det katolska Europa. Detta stämmer överens med den bild som förmedlades av de andra sällskapen. Överlag ansågs katolikerna, till skillnad från protestanterna, vara drivna av makthunger och girighet i sin utomeuropeiska mission. Hemmavid motsatte de sig både folkbildning och bibelspridning av upplysningsfientliga skäl.

Vad som präglade de katolska folken var vidskepelse och okunnighet. I rapporter, typiskt nog av brittiska resenärer som rest i Italien, beskrivs hur människor slickade marken framför en madonnastatyn i tron att de på så sätt skulle erhålla hennes ynnest och därmed slipa flera år i skärselden. Därpå sköljde de munnen med vin och iklädde sig ekkransar, druvklasar och nötter och sjöng. "En sådan blandning av last och fromhet, fylleri och andakt, måste hafva sin härkomst från hedendomens bacchanaliska *origier*" var britternas slutsats.¹⁹ Vindrickandet i samband med katolska

högtider var med andra ord associerat med hedniska riter.

Sammantaget visar de här exemplen på hur den tidiga svenska nykterhetsrörelsen var influerad av den globala utvecklingen, både på ett institutionellt och ett ideologiskt plan. Nykterhetstanken presenterades mot bakgrund av en global utveckling, den europeiska expansionen. Liksom idag associerades alkoholintag med kulturell och geografisk tillhörighet. Att vara nykter var germanskt och protestantiskt, att dricka sprit var ryskt och barbariskt medan vindrickande katoliker ägnade sig åt hedniska riter.

FOTNOTER

1. Den här artikeln är delvis ett sammandrag av min avhandling, *Merging World Views, Early 19th Century Anglo-Swedish contacts and the European Expansion* (kommande årskifte 2002/03) som behandlar kontakter mellan Sverige och Storbritannien under 1800-talets första hälft. Då jag inte angett annorlunda är uppgifter och diskussioner hämtade från detta manuskript.
2. Ambjörnsson (1994).
3. Said (1997).
4. Brown (1961); Harrison (1971).
5. Hilton (1988).
6. Stanley (1983; 1990).
7. *Missionary Magazine* 1806 (7) s. 269.
8. Rodhe (1906; 1908).
9. Westin (1929).
10. *Svenska Missions-Sällskapets Årsberättelse* (1836), Stockholm s. 3.
11. Thorne (1999).
12. Sundkler (1937).
13. Jansson (1985).
14. "Lit. A.", bilaga i *Svenska Nykterhets-Sällskapets Årsberättelse* 1839, Stockholm s. 35-40; "Lit. A.", bilaga i *Svenska Nykterhets-Sällskapets Årsberättelse* 1841, Stockholm, s. 46-49.
15. Tal av August von Hartmansdorff, i *Svenska Nykterhets-Sällskapets Årsberättelse* 1842, Stockholm, s. 11.
16. "Svenska Missions-Sällskapet", i *Missions-Tidningen* 1834 (4).
17. Tal av August von Hartmansdorff, i *Svenska Nykterhets-Sällskapets Årsberättelse* 1843, Stockholm s. 11.
18. *Fosterlandsvännen* 1845 s. 7.
19. "Katholsk okunnighet och vidskepelse. Utur en resandes berättelser", i *Uriel* 1825 (November).

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ambjörnsson, Ronny (1994), *Öst och väst. Tankar om Europa mellan Asien och Amerika*, Vitterhetsakademiens skriftserie om Europa. Stockholm: Natur och kultur. ISBN 91-27-04285-5.
- Brown, Ford K. (1961), *Fathers of the Victorians. The Age of Wilberforce*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrison, Brian (1971), *Drink and the Victorians. The Temperance Question in England 1815–1872*. London: Faber and Faber. ISBN 0-571-09381-7.
- Hilton, Boyd (1988), *The Age of Atonement. The Influence of Evangelicalism on Social and Economic thought 1785–1865*. Oxford: Clarendon. ISBN 0-19-820107-9.
- Jansson, Torkel (1985), *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international. ISBN 91-554-1648-9.
- Rodhe, Edvard (1906), "De svenska bibelsällskapens uppkomst", Del 1, *Kyrkohistorisk årskrift*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner, s. 133–170.
- Rodhe, Edvard (1908), "De svenska bibelsällskapens uppkomst", Del 2, *Kyrkohistorisk årskrift*, Uppsala: A. B. Akademiska Bokförlaget, s. 12–64.
- Said, Edward W. (1997, 1978), *Orientalism*. Stockholm, Mån-pocket. ISBN 91-7643-297-1.
- Stanley, Brian (1983), "'Commerce and Christianity': Providence Theory, the Missionary Movement, and the Imperialism of Free Trade, 1846–1860", *Historical Journal*, vol. 26, nr. 1.
- Stanley, Brian (1990), *The Bible and the Flag. Protestant missions and British imperialism in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Leicester: Apollon. ISBN 0-85111-412-1.
- Sundkler, Bengt (1937), *Svenska missions-sällskapet 1835–1876. Missionstankens genombrott och tidigare historia i Sverige*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Thorne, Susan (1999), *Congregational Missions and the Making of an Imperial Culture in Nineteenth-Century England*. Stanford: Stanford University Press. ISBN 0804730539.
- Westin, Gunnar (1929), *George Scott och hans verksamhet i Sverige*, Del 1. Stockholm, xxxi.